

היכלא

שיעורים וחידושים פרפראות ופנינים
תורה והלכה אגדה ומחשבה
מגדולי התורה וההוראה
וחובשי בית המדרש

קהילת
בני
הר נוף
ירושלים
תורה

גליון ט - ניסן תשפ"א

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע. • שטח

הרב משה קוטקס

חבר מערכת 'לוח ההלכות והמנהגים' לא"י ולחו"ל

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע

תבניות העשויות 'בטון' או 'קלקר' [פוליסטירן מוקצף - Expanded polystyrene], המיועדות לקבורת 2 נפטרים זע"ז, האם דינם כקבורה בתוך הקרקע או כקבורה במבנה מע"ג הקרקע.

הקדמה / ענף א: 'הקבורה בתבניות בטון הנבנות מעל האדמה' [תיאור המציאות; הבירור ההלכתי; ביאור הצד שקבורה זאת נחשבת כקבורה מעל האדמה; ביאור הצד שהקבורה נחשבת לקבורה באדמה]. ענף ב: 'הקבורה בתבניות קלקר הנבנות מעל האדמה' / סיכום המאמר.

נספח 'קבורה בגבעת עפר מלאכותית': מהו ההבדל בין גבעת עפר מלאכותית ל'קבורה בקומות' / הקבורה ב'טרסות' של הר / דין תלוש ולבסוף חברו בקבורה / ביאור החילוק בין גבעת עפר מלאכותית ל'קבורה בקומות' / הראיות שא"א לקבור בגבעת עפר מלאכותית, ודחייתן / סיכום הנספח.

הקדמה: הרבה מהציבור לא מודע עד כמה נושא המאמר נוגע לרבים שבאים לקבור את יקירם. ברוב ערי ארץ ישראל אין כמעט קבורת שדה, אלא רק קבורה רוויה - שחלק מקבורה זו הינה קבורת 'מכפלה-זוגית' דהיינו קבר עבור 2 נפטרים זה ע"ג זה. ובהיות שרבים חושבים שקבורה זאת לכתחילה, והיות שאינה כן מכמה טעמים, יש חיוב לברר המציאות שאינה ידועה כלל, ולאחמ"כ את ההלכה.

קבורת 'מכפלה' הוא קבר המיועד ל-2 נפטרים, בד"כ 2 בני זוג ולפעמים עבור 2 בני משפחה מקרבה ראשונה. קבורה זאת, היא "קבורה" מעיקר הדין, כמפורש בשו"ע (יו"ד סי' שסב), כשיש הפסק עפר כראוי בין המתים דהיינו ו' טפחים, אלא שכתבו האחרונים שאין לעשות כן לכתחילה [משום שינוי מנהג, וכיון שלא נהגו בזה ממילא הוי בזיון המתים^(א)], וכמו"כ פעמים שישנה בעיה של אסור הנאה מעפר המת המכסה את המת התחתון^(ב), ומ"מ יש לה 'שם' קבורה.

(א) כדבבאתי בס"ד במאמרי 'קבורת מת ע"ג מת - האם מותרת לכתחילה', מוריה ניסן תשעז. מאמר זה וכן יתר מאמרי שאציין בהמשך המאמר ניתן לקבל אצלי בדוא"ל: mk345345@gmail.com.

(ב) ראה מאמרי 'אסור הנאה מעפר המת בקבורת מת ע"ג מת', מוריה אלול תשפ.

קבורה זו היתה אמורה להתבצע ע"י חפירת בור עמוק, ואחר קבורת ראשון, לכסות בעפר ו"ט, לקבור מת עליון, לכסותו וכו'. אלא מטעמי נוחות כמה יזמים המציאו תבניות בטון מוכנות שיעמוד זה ליד זה, שבהם יקברו את 2 הנפטרים ויהיה בהם בליטות עבור בלטות לעליון ולתחתון. בתחילה החלו עם תבניות בטון, ובהמשך בירושלים ועוד כמה מקומות החלו לקבור בתבניות מ'קלקר'^א.

קבורה זאת קיימת ברוב ערי הארץ, כולל ירושלים, בכמה ח"ק גדולות הן של אשכנזים והן של ספרדים - בהר הזיתים, בסנהדריה, ובהר המנוחות. וכך היא (כתבניות מקלקר) הקבורה בכל הקברים שבקרקעית המנהרות החדשות שנחפרו תחת הר המנוחות, וכן בכל הקברים שבקרקעית - בניני הקומות שהוקמו בהר המנוחות בשנים האחרונות.

יודגש, שאחרי שמכסים את התבניות בטון או קלקר - עם יציקת בטון, החלקה נראית בדיוק כמו חלקת קבורה רגילה ולא ניתן להבחין מה מסתתר תחתיה. כמו"כ יודגש שישנם חלקות שאף שיועדו לקבורת מכפלה עבור 2 מתים, מ"מ קוברים בהם רק מת בודד, אבל הם ג"כ עשויות מתבניות אלו מבטון או קלקר.

וכמו בתמונה הבאה:

דא עקא שהצורה שמבצעים קבורה זו הינה בעייתית מכמה סיבות שנפרט בפרוטרוט בהמשך, ועיקרי הנקודות הם: ישנם מקומות שמניחים את התבניות ע"ג משטח של בטון [ועל הבטון מניחים איזה שכבת עפר], יש מקומות שהתבניות עצמם לא מכוסות מלמעלה בעפר [אין הכוונה לחלל הקבר, אלא למסגרת של התבניות], כמו"כ התבניות צמודות זל"ז, כך שאין הרבה עפר ביניהם, ובעיות נוספות שנתאר בהמשך. ולכן יש לדון האם לדון תבניות מכפלות

אלו כקבורה בתוך הקרקע כמו קבורת שדה רגילה שהיתה נהוג לכל הדורות, או כקבורה מעל הקרקע - הדומה לקבורה לקבורת קומות מבטון מעל הקרקע, קבורה שהתנגדו אליה גדולי הדורות האחרונות בארץ ובחו"ל, וכפי שנבאר בפנים החסרונות בקבורה זו, [ולמרות שבטון עשוי מעפר ומים, מ"מ אינו דין הקבורה במבנים אלו כקבורה בתוך האדמה, והמקור והטעם לזה יבואר בעז"ה להלן בנספח למאמר], ולפי"ז נדון האם גם בתבניות אלו ישנם בעיות אלו"ה.

א) על הבעיות בשימוש בקבורת קלקר הרחבתי בס"ד במאמרי 'הקבורה החדשנית במתקני קלקר', בית אהרן וישראל ניסן תשפ. ואחר פרסום הדברים הובא לידיעתי שהגר"ש וואזנר התנגד מאוד לשימוש בקלקר, גם לא בקבורת שדה רגילה.

ד) עיקר בעיה זו כבר עוררתי בס"ד בקיצור במאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית', מוריה שבט תשעז, ולפננו פנים חדשות, הן בבירור המציאות - שבה התבררו דברים נוספים שונים, והן בבירור ההלכתי.

- מ"מ ע"פ עדות הקבלן מקפידים שיהיה מרווח של 2 ס"מ בין תבנית לתבנית, והסביר שהוא כדי שכל תבנית תשב בצורה טובה ויציבה על הקרקע. לדבריו, האופן לדאוג לזה, הוא לא ידנית כמובן כיון שכל אחד שוקל למעלה מטון וא"א להזיזו, לכן כשהמנוף מוריד כל אחד הוא מכניסו לתוך מסגרת הנקראת 'שבלונה'. עוד שמעתי שטכנית לא ניתן להצמידם כי הם לא ישרים כמו סרגל. וכפי ששלח לי את התמונות הבאות⁽¹⁾:

וכך שבין כל בריכה לבריכה נוצר כמין ארובה של 18 ס"מ לערך. ובין עמוד לעמוד יש כ-2 ס"מ.

לאחמ"כ ארובות אלו ממולאות עפר, וכן המרווחים שנוצרו ביניהם וכבתמונה הנ"ל, ובתמונות הבאות. בארובות אלו ישנם נקבים לתוך התבניות כפי שרואים בתמונות דלעיל. ומלמעלה עושים יציקת בטון בעובי 10 ס"מ על כל המשטח כולו, היינו, על כל חלקת הקברים, מלבד הפתחים של הקברים, כמו בקבורת שדה. מבחון זה נראה ממש כמו חלקה של קבורת שדה. כיון שבהרבה בתי קברות (גם ב'קבורת שדה' הרגילה), ישנה מסגרת בטון מלמעלה (כדי לסמן את הקברות), אלא ששם יש רק מסגרת שאינה עמוקה ומתחתיה יש אדמה ובמקום שהמתים נמצאים וביניהם הכל הוא אדמה.

אכן ישנם כמה הבדלים מהותיים בין המקומות השונים:

[א] יש מקומות שהתבניות מונחות על אדמה, אמנם יש מקומות שהתבניות מונחות על יציקת בטון. [כגון בירושלים, בהר המנוחות, בחלקות שנבנו תחת בניני קבורה בקומות, ישנה יציקת בטון בתחתית רוב החלקה שנבנתה תחת כל הבנין, ומעל היציקה שפכו אבני חצץ, מעליהם שכבת עפר, ומעליהם הניחו את התבניות, הסיבה לכך היא כנראה בשביל חיזוק יסודות הבנין].

(1) חלק מהתמונות הם תבניות של קבר בודד ולא של מכפלה, אבל צורת הנחתן ע"ג הקרקע שווה.

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע • • • • • שעג

[ב] יש מקומות שלפני יציקת הבטון על התבניות הנ"ל ממלאים עפר גם על קירות התבניות הנ"ל. וברוב המקומות אין עפר כלל אלא יוצקים את הבטון ישר על התבניות.

ונפרט, רשמית מטעם מסמך אחת החברות שראיתי [חברת אקרשטיין] אין צורך לכסות את התבניות בחול אלא אפשר ליצוק יציקת בטון מעליהם, וקבלן גדול שבנה כבר עשרות בתי עלמין טען שכך עושים בד"כ. ורק אמר שיש הדורשים להניח 3-4

ס"מ עפר. הטרקטור שופך את העפר, ואח"כ מיישרים זאת ידנית. וכפי שרואים בתמונה הראשונה הנ"ל [בתבניות מצד ימין, בחלק העליון של התמונה]. ושמעתי שהוא כדי שיציקת הבטון תיתפס טוב, אמנם הדבר משתנה למקום למקום, כי יש מקומות שלפני יציקת הבטון שופכים עפר כפי שרואים בתמונות דלעיל, וכן בתמונה הבאה^(ז), [ששפכו עליה חול בגובה של 8 ס"מ^(ח)]

הבירור ההלכתי

ביאור הצד שקבורה זאת נחשבת כקבורה מעל האדמה

בקונטרס 'קבורה על הקרקע' (תשע"ו, לגר"א פורת שליט"א) טען שאופן זה דומה לבנית כוכין מבטון מעל פני האדמה [שאופן קבורה זאת בעייתית מאוד].

ונבאר הדברים: דהיינו דכלפי המת העליון, הוא מוקף בטון מכל צדדיו, ונמצא לכאור' מעל פני הקרקע ממש, דנמצא על מעט עפר שהוא ע"ג הבלוקים מבטון, שהם באויר מעל האדמה, ואין קשר בין העפר שמעליו לבין העפר שתחתיו, וגם אין עפר בצדדיו ממש אלא בתוך הארובות הבטון שלצדדיו.

וכלפי מת תחתון, באופן שבונים את המכפלות על שכבת בטון, לכאור' הוא גם נחשב כקבור מעל הקרקע.

רק באופן שהקרקעית היא עפר, יש לדון אם יש חסרון כלפי המת התחתון.

כי מצד אחד, המת על האדמה עצמה, ויש מעליו כיסוי אדמה, והגם שהוא עפר תלוש מ"מ נראה לכאורה שאין חיסרון לקבור בגבעת עפר מלאכותית, ע"ש. [ראה בנספח למאמר בירור קבורה בגבעת עפר מלאכותית].

(ז) יצוין שתמונה זו מתבניות של קבר בודד אבל בקברי מכפלה הגובה של התבניות הוא ככפול מזה.
(ח) ראה להלן על מכפלות מקלקר שיש מקומות ששופכים כמה עשרות ס"מ עפר עליהם. ואולי כי הקלקר לא יהיה מספיק חזק להחזיק את יציקת הבטון שמעליו, בלא זה.

מצד השני, אופן דידן הוא לכא' יותר חמור כיון שאין קשר בין העפר שתחת הנפטר לעפר שמעליו, ובצדדיו אין עפר ממש אלא בטון כשמאחורי הבטון יש ארובות עם עפר שאין להם קשר לעפר שמעליו.

ולכן לאור התיאור הנ"ל בא בעל הקונטרס הנ"ל וטען שבאופן כזה הקבורה היא למעשה מעל הקרקע, כמו קבורת כוכין מבטון שמעל פני האדמה, קבורה שהאחרונים וגאוני הדורות האחרונים התנגדו אליה נחרצות, כשחלקם כתבו שאינה קבורה, וחלקם כתבו שאין את הכפרה של משפילין לתחתיות^(ט). מכיון שכאמור כל בנייתן היא מעל פני האדמה. והגם שבסופו של דבר מהצדדים של כל התבניות מערימים גבעת עפר, או שהיתה כבר שם גבעה כזאת, מ"מ אין קשר בין בריכה אחת לשניה [מלבד הארובות עם העפר והנקבים]. עכ"ד.

ונברר יותר את טענתו מבחינה הלכתית:

דהנה ישנם ג' מקורות שמצות קבורה לא מתקיימת במבנים מעל פני האדמה, נביאם בקיצור, ונדון לפי כל אחד מהטעמים:

א] דברי הרמב"ן שיש דין לקבור בקרקע מקרא דכי קבור תקברנו והובא בטוש"ע (יו"ד סי' שסב). וביאר בחו"י (סי' קלט) דהלשון 'קבור' משמע בקרקע ולא בארון. ובשו"ת נצני ניסן (לגר"נ יבלונסקי מו"צ בעיר סלבודקה ואח"כ ר"י בשיקאגו, תר"צ, סוה"ס ד) בדיונו על הקבורה במאזאליאם [כוכי קבורה מאבן הבנויים ע"ג הקרקע, שהיה מצוי אצל הגויים, ובעוה"ר העתיקהו הרפורמים באירופה ובארה"ב], בתו"ד כתב יסוד עצום וז"ל: ויש הוכחה לזה ממס' מכות י"א: אמר אביי נקטינן נגמר דינו ומת מוליכין את עצמותיו לשם דכתיב לשוב לשבת בארץ עד מות הכהן איזהו ישיבה שהיא בארץ הוי אומר זו קבורה. ופירש"י: לשבת בארץ - בתוך הקרקע. עכ"ל. ומוכח שמת טעון קבורה בקרקע ממש בתוך הארץ, וקבורה בכותל אין זו נקרא ישיבה שהיא בארץ אלא על הארץ. והמשיך: ואם נאמר שמ"מ יועיל לקבור בבית היות והוא מחובר לקרקע ע"ז הוא מביא גמ' נוספת שבית לא נחשב ארץ, וז"ל: וכן מוכח מש"ס נדרים דף ג"ו. לענין נגעי בתים דצריך קרא לרבות 'עלייה', וקאמר דסד"א 'בבית ארץ אחוזתכם' כתיב, דמחבר בארעא שמיא בית ועליה אינו מחובר בארעא, אף שמחובר לבית, ומוכח דבית אינו נקרא ארץ. והכא בקבורה דדרשי' לשבת בארץ בתוך הארץ, היינו בקרקע ממש, ולא בכתלי בנין. עכ"ל. [ושוב צידד קצת לדחות זאת].

ט) וכמצוין בתחילת מאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות', בית אהרן וישראל שבט תשעח. ויש להוסיף על האמור שם, מציאה גדולה בס"ד, שבשו"ת שערי ציון ולגר"צ שטרנפלד אב"ד בילסק, מהמסכימים לספר משנ"ב, והחזו"א הקדיש סימן שלם בספרו (או"ח עירובין סי' מד) לדון באחת מתשובותיו כתב (ח"א ססי' לא) שקבורה בקיר אבנים של בית אינה קבורה כלל.

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע • שעה

[ב] דברי הר"ן (סנהדרין מו:) שהטעם בגלל שאין לך גניזה גדולה מזו, ושו"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סי' קסא) הוציא מדבריו על קבר בנין שאינו קבורה, והביאור לכאן כיון שמבנה מצד עצמו בלא תחזוקה הוא דבר שאינו מתקיים, בשונה מקרקע. וזכינו שהגר"מ שטרנבוך במכתבו (כד תמוז תשפ) צידד להסכים עם הדברים. וגם אם נאמר שמועיל מה שיתחזקו אותו לאורך שנים, מ"מ ברור שלא יתחזקו אותו אחרי שהנכדים של המתים ג"כ ימותו.

[ג] החיסרון בכפרה שהוא משפילו לתחתיות. שזה אחד מטעמי הגמ' סנהדרין (מו:) למצות קבורה, לפי' רש"י וכל הראשונים. וכפי שכתבו הרבה אחרונים בדורות האחרונים בנוגע לקבורת כוכין וקומות [והבאתים במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות', בית אהרן וישראל שבט תשעח].

כעת נדון בענייננו:

לפי טעם הראשון שצריך 'קבורה בארץ': יש לכאן מקום לטענת הקונטרס הנ"ל לדון את בנית המכפלות מעל הארץ [אמנם ראה להלן כמה טעמים שיש לצדד ולדון את המכפלות כבתוך הארץ].

לטעם השני של 'גניזה גדולה': לכאן זה מתקיים כאן כי זה גנוז וסגור עם כל העפר והבטון מהצדדים ומלמעלה, ומסתבר שגם אם הבטון יתפורר במשך השנים הכל יפול פנימה, ומ"מ העפר הרב יכסה את המתים.

לטעם שלישי של 'משפילו לתחתיות': יש לדון, דמחד גיסא י"ל שבנד"ד אין חסרון כיון דלמעשה משפילין אותו לתחתיות, והוא נמצא במקום נמוך יותר מכל הבנ"א והבע"ח. מצד שני יש לומר דאם צדקו דבריו דנחשב הקבר כמעל האדמה ולא תחתיות, כיון דלהאמור הקברים הללו מנותקים מהאדמה סביבם ע"י קירות בטון, א"כ הרי"ז כמו כוכין מבטון שנמצאים בעמק בין טבעת הרים, שלא יועיל מה שלמעשה בנ"א והבע"ח נמצאים מעליו. ויותר מסתבר שאין חסרון לפי טעם זה. [ובפרט לפי מה שיבואר להלן שהכל מכוסה איזה שכבת עפר].

ובגוף דברי בעל הקונטרס הנ"ל לדמות קבורה זאת לקבורת כוכין מבטון שע"ג האדמה, עי' אג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב, א) שדן על ארון בטון תוך האדמה וכתב וז"ל: ועוד יש טעם גדול, דהא כלי זו דהבטון כל תשמישו הוא רק להחזקת הקרקע ואין לו שום צורך אחר אף לא לצורך ארון להמת, שהרי הוא מונח כבר בארון של עץ שאין צורך להמת שוב אלא להניחו בקרקע שנמצא שיהיה תשמישו רק לטיחת כותלי הקבר והקרקע תחתיו ואין להחשיב זה לכלי אלא כמו שעושה מתחלה בהחפירה שבתוך הקרקע שנחפר לקבר. עכ"ל. הנה לסברא זאת דהבטון רק נעשה לחזק הקרקע, יש לכאן לדון גם בענייננו להכשירו. אלא שהשיבני בעל הקונטרס הנ"ל, דאינו דומה דשם הבטון הוא באמת לחיזוק אבל כאן בלא הבטון - העפר שאינו עפר כ"כ חזק - הכל

יתמוטט, כיון שהבטון אינו רק לחיזוק בעלמא, אלא כל הקברים הם בתוך התבניות מבטון, ובין הקירות של בטון. וצריך בדיקה מבחינה מציאותית.

ביאור הצד שהקבורה נחשבת לקבורה באדמה

ואקדים שזה לא בגלל הנקבים בארובות, כי לא מצאנו שיחשב חיבור לומר שהוא קבור בקרקע והשקה מצאנו רק במקוה (בנוזלים) ולא בדברים אחרים. ומה שמצאנו בש"ך (יו"ד סי' שסב) שמועיל נקבים זה בארון שכולו בקרקע, ורק יש מעלה שהמת יהיה בעפר ממש, בשביל 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב', וע"ז חידש הש"ך שמהני נקבים. [וג"ז לא פשוט, דבטור בשם הרמב"ן מוכח לא כן, אלא דצריך להסיר את כל דף תחתון, ובמאמרי 'הקבורה החדשנית במתקני קלקר' (בית אהרן וישראל, ניסן תשפ), הארכת בזה בס"ד].

[א] במקומות שלפני יציקת הבטון, מכסים את כל התבניות בטון בשכבת עפר וכו"ל, יש ליתן טעם שנחשב לקבורה כראוי: שהיות שהכל מכוסה עפר מלמעלה, וכמו"כ יש עפר שמערימים מהצדדים של התבניות. [ורק אח"כ סוגרים זאת ע"י קיר בטון או כביש וכדומה], וגם כל תבנית מסובבת עפר מכל הכיוונים עכ"פ בעובי של 2 ס"מ, א"כ בשלב זה נראה שהכל בתוך גבעת עפר מלאכותית.

ואף שאח"כ מכסים זאת עם בטון וכבר העפר לא נראה, מ"מ כעת יש כאן גבעת עפר מלאכותית. מה גם שע"י עפר זה יוצא שיש חיבור בין העפר שתחת הנפטרים לעפר שמעל הכל, והוא דרך הארובות [כוונתי לא דרך הנקבים, אלא דרך העפר שנמצא בצורה אנכית בארובות ממש], וכן יש חיבור לעפר שעל מת עליון.

אמנם עדיין העפר שמעל מת תחתון - שהוא תחת מת עליון, מנותק מכל מערכת עפר זאת [ורק דרך הנקבים והארובות].

אכן יתכן שהעפר שמעל המת דין אחר לו, ואי"צ שיהיה מחובר לשאר העפר, כמו שעפר זה אי"צ שיהיה עפר של קרקע עולם. ונברר הדברים בס"ד. דהנה ישנה שאלה גדולה אם אומרים בכל דיני התורה תלוש ולבסוף חיברו, ויש לברר הדין לענין קבורה, ונדון בזה בנספח למאמר בס"ד, כאן נביא רק את הנוגע לעניננו. בשו"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סי' קס) דן בזה לענין קבורה, ומביא ראיה שמהני, מכל קבורה שמכסים את המת בעפר תלוש, רואים שהקבורה מתקיימת גם בעפר תלוש. והוא מוסיף ואומר שדוחק לומר שמכיון שהעפר תחתיו ובצידו הוא קרקע עולם סגי בזה ואי"צ שהעפר מעליו גם יהיה כן. והג"ר מרדכי ברנט דחה שהרי כל קבורה הוא כך וא"א לקבור בענין אחר שהרי צריך להכניס את המת ולסתום וע"כ שהעפר יהיה תלוש. וא"כ שפיר י"ל כפי ה'דוחק לומר' שהציע הבית יצחק. ועוד דחה עפ"י הרמב"ן שהביא הטור יו"ד סי' שעה שמועיל לכסות בנסרים. רואים של"צ עפר כלל ורק צריך לכסות בשביל גמר הקבורה, וכדי שיהיה שמור שחיה לא תגרור את המת ח"ו. וא"כ גם לפי"ז שפיר י"ל

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע • שני

כפי ה'דוחק לומר' שהציע הבית יצחק. עכ"ד. אמנם יש להעיר דבר זה אינו מוסכם שמספיק נסרים ואי"צ עפר, ולהלכה לא מספיק נסרים אלא גם צריך כסוי בעפר, וכדהבאתי והוכחתי בס"ד במאמרי "הקבורה בכוכי-קירות מנהרות הר-המנוחות ללא כיסוי עפר", הנדפס בעז"ה בקובץ עץ חיים (באבוב) ניסן תשפ"א.

עכ"פ, לכו"ע, בין למה שסבר הבית יצחק, ובין לפי ה'דוחק לומר' שהציע - ברור ופשוט שכל מת מכוסה בעפר תלוש ולא קרקע עולם, כי א"א לכסותו ויהיה קרקע עולם [מלבד אם מכניסים אותו לכוך ולא מכסים אותו]. לפי"ז אולי י"ל שגם עפר זה לא צריך להיות מחובר וקשור לעפר שבצדדים ושתחתיו.

אמנם דברים אלו לא יעלו ארוכה למת עליון שהעפר תחתיו מנותק מהכל, ונמצא כאמור ע"ג בלטות מבטון.

וכמו"כ לא יעלו ארוכה במקומות שיש יציקת בטון גם תחת מת תחתון, אא"כ נאמר שזה רק עשוי לחיזוק, וכסברת האג"מ הנ"ל.

אכן יש לפקפק על עיקר טעם זה, גם במקומות שמכסים את הכל בעפר. כיון שיתכן שהציפוי בטל למתקן הבטון, כיון שהעיקר זה תבניות הבטון, ואינו נחשב כאילו יש כאן תבניות בטון בתוך גבעת עפר, אלא להיפך כיון שיש רק קצת עפר, נחשב שמעל תבניות הבטון יש קצת רגבי אדמה. ויתכן שתלוי בעובי שכבת העפר, ואיך שהדבר נראה בשעת בנייתו.

מאידך כתב לי הרה"ג רבי מרדכי הלוי פטררונד: בעניי היה נראה לי שהסברה היא ממש הפוכה, דאף אם יש רק קצת עפר, סו"ס אנו מדברים על בית קברות הנמצא על הקרקע, [ולא בבנין], אלא שמכל מיני סיבות הניחו על הקרקע תבניות בטון, אך באמת רוצים לקבור בקרקע ואכן יש כאן קרקע ורק שבתוך הקרקע נמצאות התבניות הללו, וממילא סגי אפילו בקצת עפר מלמעלה כדי להחשיב את הכל כקרקע. ובסופו של דבר כולם רואים כאן קרקע וכך מתייחסים במציאות לקבורה זו, כקבורה בקרקע שיש בתוכה בטון. ולכן לא מסתבר כלל לומר שהעפר יחשב כציפוי של הבטון הטפל אליו, אלא אדרבה יש כאן קרקע שבתוכה בטון שבטל לקרקע. עכ"ד. והבוחר יבחר.

ומצאתי בשו"ת חוות בנימין (ח"א סי' כד) שהתיר מבנה אבל אך ורק בתוך גבעת מלאכותית, וכתב (כעמ' קצד): "אם יערימו עפר מסביב לבנין לפחות בעובי אמה, במקומות של הפסגה למעלה, וידחסו אותו שלא יסחף ברוח ובגשם ועי"ז יהפך מעין גבעה" וכו'. עכ"ל. ועוד כתב בסו"ד (עמ' קצז): "כשעפר מפסיק מוערם הדבר נוטה להיתר, אך יש לעשות זאת באופן שיהא ע"ז דמות גבעה, לא רק קצת עפר שייכסה הבנין". עכ"ל. ובענינו, היות שיש יציקה של בטון, העפר לא יסחף, אבל מ"מ צריך לבדוק אם יש שיעור עפר כ"כ שנראה כגבעה עוד קודם יציקת הבטון, וצ"ע.

אבל במקומות שלא מכסים אותם עפר אלא ישר יוצקים את הבטון על תבניות הבטון: לכאור' אין לדונו כגבעת עפר מלאכותית, אף שבטון עצמו ג"כ עשוי מעפר, והטעם יבואר בהערה^י.

טעם [ב]: אמנם הגר"מ ברנט חידש סברא מחודשת לפיה יש לדון את המכפלות כבתוך הקרקע, וסברא זו תועיל גם במקומות הנ"ל שלא מכסים בעפר מלמעלה. [ואני מביא את תו"ד עם קצת שינויים].

והיא, שכיון שסביב כל גושי הבטון יש את הקרקע שסביב החפירה, ממילא נוכל לכה"פ להחשיבו כקבר אחד גדול עם הפסק בין המתים, כי ההפסק אינו צריך להיות מחובר לקרקע עולם, דמה איכפת לן בזה, והביא משו"ת חת"ס (אה"ע ח"ב סי' קלב ד"ה ועל השנית, וד"ה ודוחק לומר) שהפסק של קרשים לא מהני בין מת למת כיון שבסוף ירקב, והוכיח מזה שהפסק אחר שלא נרקב מועיל. ובענייננו יועיל הפסק מבטון גם אם אין דינו כעפר קרקע עולם. רק שהעיר שלפי"ז אם יפתחו קבר אחד לקבור בו, יחשב כאילו כל הקברים פתוחים כיון שאינם מכוסים בקרקע בצד זה, ושוב דחה שהיות שכל קבור בקרקע אף אם הכיסוי מלמעלה אינו עפר קרקע עולם אלא עפר תלוש מהני, א"כ ה"נ מכיון שמלמעלה הוא מכוסה עם עפר [היינו כל הקברים אף אותם שלא נקברו בהם עדיין] אם פותח קבר אחד הרי שרק מהצד הוא כמי שאין הקבר סתום ע"י דבר אחר, וצ"ע. ועכ"פ זה פשוט שהכנסת מת לחפירה גדולה כזו בלי כיסוי, אין זה בכלל קבר כלל, כי גדר קבר היינו שמירה, וזה אינו שייך בזה, ומה שבנד"ד מהני בגלל שמכסים מלמעלה. עכ"ד.

י) גם אם גבעת עפר מלאכותית דינה כקרקע, מ"מ כ"ז בהר עפר ולא בהר בטון, דעיין בשו"ת אג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב, א) שהר מלאכותי נחשב כקרקע לגבי קבורה, אבל גל של חרסים לא, למרות שהביא שיש בהם את המעלה של כסוי המת בעפר. ולכאור' ה"ה בטון דשם האג"מ השווה אותם אהרדי.

[אמנם בתו"ד כתב דחרס שנצרף בכבשן חמור מבטון שהוא בצונן, וצ"ע אם כוונתו גם לגבי נד"ד, ומסברא נראה שדוקא עפר ע"ג עפר שהכל אותו חומר וגם אותו צורה נחשב כקרקע עולם, ולא בטון ע"ג עפר, וכ"ש לא בטון ע"ג דבר אחר כגון קלקר, כמו"כ יש לדון אם כוונתו רק לגל חרסים שלא חיבר לקרקע או גם אם חברים וצ"ע].

עוד יש לפקפק, דראה להלן בנספח דלענין קבורה לכאור' לא מועיל תלוש ולבסוף חברו, וכל מה שמועיל גבעת עפר מלאכותית, כדמוכח בכמה פוסקים, הוא משום שעפר ע"ג עפר נחשב כקרקע עולם, גם בלי ההלכה של תלוש ולבסוף חברו, ולפי"ז י"ל דדוקא עפר ע"ג עפר ממש שהוא אותו מין ואותו צורה אבל בטון ע"ג עפר הגם שבטון הוא מין אדמה, מ"מ כעת הוא קיבל צורה אחרת, ועי' לשון התשורת שי מהד"ת סי' קטו: ליכא הפסק בין עפר לעפר ונעשה גוש אחד כל העפר ע"י הגשמים חשוב קרקע עולם. וזה לא שייך בבטון ע"ג עפר. וצ"ע לדינא.

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע. • שטח

אכן סברא זו תועיל למת תחתון, אבל לא תועיל למת עליון היות שהעפר שתחתיו מנותק מהכל, דנמצא ע"ג בלטות מבטון, וצ"ע.

וכ"ז הדיון לעיקר מהות קבורה במכפלות אלו, אכן צריך לדעת שישנם בעיות אחרות בכל קבורת מת ע"ג מת, כפי שהתבאר בס"ד במאמרי 'האם קבורת מת ע"ג מת היא לכתחילה', שנדפס בס"ד בקובץ מוריה, ניסן תשעז. וכן במאמרי 'איסור' מהמת בקבורת מת ע"ג מת', שנדפס בס"ד בקובץ מוריה, אלול תשפ.

ענף ב: הקבורה בתבניות קלקר הנבנות מעל האדמה

כאמור בפתיחה, בשנים האחרונות החלו להשתמש בירושלים וערים נוספות, במכפלות העשויות תבניות של קלקר [פוליסטירן מוקצף - Expanded polystyrene]. בתבניות אלו ישנם בעיות רבות, כפי שהתבאר בס"ד במאמרי 'הקבורה החדשנית במתקני קלקר', בית אהרן וישראל, ניסן תשפ. יצוין שכך היא הקבורה בכל הקברים של ח"ק גדולה אשכנזית בירושלים שהוכנו בשנים האחרונות, כולל כל הקברים שבקרקעית מנהרות החדשות של הר המנוחות, וכן כל הקברים שבקרקעית בנייני הקומות שבנו בשנים האחרונות בהר המנוחות. כולל הקברים החדשים ש'בדרך הכהנים' שהוכנו בשנה האחרונה בביה"ק בסנהדריה. למרות שלאחר סיום הכנת הקברים, זה לא נראה כן אלא נראה בקבורה שדה רגילה.

לפנינו נדון על נדון יסודי, שלא נדון שם, האם יש להגדיר את התבניות כמי שנמצאות מעל הקרקע או בתוך הקרקע. והוא כמו הדיון הקודם על מכפלות מבטון. אלא שיש בזה כמה נקודות נוספות לדיון.

נקדים, שאם נסכים עם טענת בעל הקו' שצוין בריש הדברים, שאופן בנייתן נחשב כקבורה מעל הקרקע - כאן בקלקר הוא יותר חמור, כי קלקר אינו אדמה, ואם בבטון יש שצידדו דחיב קבורה כיון שבטון עשוי מעפר - זה לא שייך כלל בקלקר^{יא}.

תיאור המציאות הוא כמו שהתבאר לענין מכפלות מבטון וכנ"ל. אמנם יש להבחין על הבדל מהותי ביניהם:

יא) והגם שעשוי מנפט שמקורו באדמה, מ"מ אינו מועיל כדמוכח מהאג"מ (י"ד ח"ג קמב, סוף אות א) גבי ארון פלסטיק בתוך האדמה עצמה, דחילק להדיא בין בטון שהוא עפר, לבין פלסטיק, הגם שפלסטיק מיוצר מנפט, ועד כדי כך שכתב לגבי ארון מבטון שבתוך האדמה שגם באופן שמותר וכדלהלן, מ"מ כתב: 'אך אולי כדי שלא יטעו למילף מזה להתיר לקבור בארונות של מתכות ויעשו גם ארונות מפלאסטיק, טוב לתקן שיורידו תחלה את הקופסא של הבטון לבדו וכו' ואח"כ יורידו את ארון המת לשם וזה כדי לתקן'. עכ"ל. וראה להלן טעם הדבר.

[א] בנוגע אם מניחים עפר מעליהם: לפי מה שהתברר בירושלים ישנה שכבה עבה של חול על המכפלות מקלקר כפי שרואים בתמונות הבאות.

בתמונה: מכפלות מקלקר, חלקם עדיין לא מכוסות עפר, חלקם מכוסות עם הבלטות עבור כסוי המת העליון, וחלקם כבר מכוסות עפר לפני היציקה מבטון, לפי התבניות שרואים בסוף התמונה.

ואחר היציקה מבטון לא ניכר כלל מה מסתתר מתחת וכפי רואים בתמונה הבאה.

בתמונה: בקומה העליונה מכפלות מקלקר שעדיין לא יצקו עליהם בטון, ובקומה מתחת כבר יצקו את הבטון, והם נראות כחלקה רגילה [אלו תמונות ממכפלות בקומות, אבל כך צורת המכפלות גם ע"ג הקרקע].

בתמונה: קבר מקלקר שעל גביו יש עפר כפי שרואים בצדדים

[ב] מה שהתבאר שיש מרווח בין תבנית בטון לשניה, וגם בין העמודים שבפינות, יש מרווח של 2 ס"מ. הרי שבמתקני הקלקר נבדק שאין שום ריוח בין עמודים אלו, ורק יש את הארובות שנוצרו במרווחים הגדולים שביניהם וכפי שרואים בתמונה לעיל.

לפי"ז א"א לדון כל תבנית שהיא מסובבת עפר מכל הצדדים, כיון שבמקום שהקלקר בולט בפינות הוא צמוד לתבנית קלקר שלידו.

ורק יש את העפר שתחתיהם, ויש עפר על גביהם, וישנם ארובות עפר בצדדים, וצ"ע איך לדון דבר זה. ולפי"ז צ"ע אם יהיה שייך טעם א' דלעיל דגבעת עפר מלאכותית.

כמו"כ יש לידע שמה שיש ארובות ביניהם מלאות עפר, זה רק בירושלים, אבל בת"א שמעתי שגם זה אין, אלא בין תבנית קלקר לתבנית קלקר - יש ג"כ קלקר. וא"כ מבחינה זאת זה הרבה יותר חמור.

אמנם טעם ב' הנ"ל בשם הגר"מ ברנט, לכאור' שייך בזה לצדד דהוי קבורה.

אלא דמאיך גיסא יש לדון אם זה שייך בקלקר, דכלפי מה שהתבאר שההפסק אינו צריך להיות קרקע עולם או המחובר לו, והבאנו הוכחה משו"ת חת"ס (אה"ע ח"ב סי' קלב ד"ה ועל השנית וד"ה ודוחק לומר) שכתב שההפסק של קרשים לא מהני בין מת למת

כיון שבסוף ירקב, והוכיח מזה הגר"מ ברנט שהפסק אחר שלא נרקב מועיל. ע"כ. יש לדון דנהי שמשמע בחת"ס שמהני קרשים ואי"צ עפר מ"מ יתכן שדוקא קרשים שהוא צומח באדמה מהני, וה"ה בטון דעשוי מעפר, אבל קלקר שאינו אדמה כלל, אולי לא יועיל. וחילי ידידי ממה שנהגו בחו"ל לעשות את מה שעושים בצד המת ועל גביו - מה שנהגו כיום בח"ק ותיקין באר"י לעשות מבלוקים ובלטות - שם נהגו לעשות מקרשים, ובספר 'עלי תמר' על הירושלמי (פסחים פ"ח, ה"ח) כתב שגם מה שמניחים מהצד צריך שיהיה דינו כקרקע, ולכן ביאר את מנהגינו באר"י להניח אבנים מהצד, משום שדינו כקרקע. ולפי"ד צ"ל שמה שנהגו בחו"ל להניח בצדדיו קרשים, אף שאינו עפר, וכפי שהוא עצמו מביא שם, צ"ל משום שנחשב מין עפר - כמפורש בשו"ת אבנ"ז (סי' תעב אות ה) שכתב וז"ל: והא דכתב הרמב"ן ופסק בטוש"ע סימן שס"ב דאם נתנו בארון וקברו קיים מצות קבורה י"ל סתם ארון של עץ ואיתא בפרק כסוי הדם בנסורת של עץ קיים מצות כיסוי דמין עפר הוא. עכ"ל. וכע"ז ביאר בשו"ת תשובות והנהגות לגר"מ שטרנבוך (ח"ד סי' רעד, הל' אבלות ג' הע' ה) דכיון שצומח מהאדמה דינו כאדמה. עכ"ד. וכ"ז לא שייך בקלקר.

סיכום המאמר

באופן של הכנת קבורת מכפלה-זוגית עבור 2 נפטרים ויש שקוברים בזה רק נפטר אחד, כיום, שהיא ע"י - תבניות מבטון או תבניות מקלקר, המונחים ע"ג שטח גדול שנחפר ע"י טרקטורים, ישנה בעיה גדולה מצד הלכות קבורה, דלכא' תבניות אלו נחשבות שמונחות מעל פני הקרקע, והשאלה אם לדון זאת כקבורה בתוך הארץ [אמנם לכא' אין את החסרונות של משפילו לתחתיות, ו'גניזה גדולה']. בר מהכי, יש לדון על בעיה כלפי מת עליון, כיון שאין חיבור בין העפר שתחתיו לעפר מעליו ושמצדדיו. וכלפי מת תחתון, היות שמניחים את המת ע"ג עפר, הרי שכל העפר מחובר, ומה שהעפר מעליו לא מחובר לעפר שצדדיו ותחתיו לכא' אין בזה חסרון כמשנ"ת.

ואמנם במקומות שמניחים ערימת עפר גדולה ע"ג התבניות עצמם מלמעלה, יש מקום לראות את התבניות כנמצאות בתוך גבעת עפר מלאכותית, ואז אולי לא יהיה חסרון כלפי מת תחתון גם אם מונח ע"ג משטח בטון, אבל מ"מ גם בזה אולי יש חסרון במת עליון, שאין קשר בין העפר תחתיו לשאר העפר.

ואף שעל עיקר הבעיה, שהתבניות הם מעל פני הקרקע, נאמרה סברא לראות את כל השטח כקבר אחד גדול, היות שכל החלקה נחפרה באדמה, ובסוף החלקה ישנם קירות של חפירת העפר, מ"מ אי"ז ברור לדון זאת כך, וגם בקלקר לכא' סברא זו לא שייכת. ולמעשה צ"ע לדינא בכל זה.

ויש להציע פתרון לבניית תבניות באופן שיתן מענה לבעיות הנ"ל, אבל עדיין לא יתן מענה לשאר הבעיות בקבורת מת ע"ג מת [שציינתי בריש המאמר בהערות].

נספח: הקבורה בגבעת עפר מלאכותית

בתוך המאמר הוזכר, שניתן לקבורה בגבעת עפר מלאכותית. ולכא' צ"ב מ"ט מועיל, דאף שהוא עפר ממש, הרי הוא עפר תלוש, ומדוע אינו קשור לסוגיא של תלוש ולבסוף חברו, ומה הוא שונה מקבורה בקומות וכוכים מבטון שע"ג האדמה, שאין להם דין קבורה [כדהארכתי במאמרים אחרים (כת"ס)], ולהלן נזכיר בקיצור את הנימוקים לזה], וחזינון מזה לא מועיל בהם דין תלוש ולבסוף חברו לענין קבורה, והיות שהיו כמה בדורנו שהסתבכו בזה - זה פוסל גבעת עפר מלאכותית, וכנגדו מכשיר מבנים כי גם עפר מלאכותי מועיל - לכן הוצרכתי להרחיב בזה.

מהו ההבדל בין גבעת עפר מלאכותית לקבורה בקומות?

הבאנו בגוף המאמר ג' מקורות שבקומות וכוכין לא מתקיימת מצות קבורה: [א] דברי הרמב"ן שיש דין לקבור בקרקע מקרא דכי קבר תקברנו והובא בטוש"ע (יו"ד סי' שסב). ואת המקור מהגמ' במכות לשבת בארץ והגמ' בנדרים שבית אינו נחשב ארץ. [ב] דברי הר"ן סנהדרין מו: שהטעם בגלל שאין לך גניזה גדולה מזו, והבית יצחק (יו"ד ח"ב סי' קסא) שמוציא מדבריו על קבר בנין שאינו קבורה, וביארנו כיון שמבנה מצד עצמו בלא תחזוקה הוא דבר שאינו מתקיים, בשונה מקרקע, וזכינו שהגר"מ שטרנבוך במכתבו צידד להסכים עם הדברים. ג] החיסרון בכפרה שהוא משפילו לתחתיות. שזה אחד מטעמי הגמ' סנהדרין (מו:): למצות קבורה. לפי רש"י וכל הראשונים.

בנוסף ישנם הרבה פסוקים בתנ"ך שמתארים קבר שהוא ירידה לשאול ותחתית. כדהביא בקונטרס 'קבורה על הקרקע' (תשע"ו, לגר"א פורת שליט"א). לפי"ז עולה שכל המבנים מעל הקרקע בין קומות בין כוכין לא מתקיימת בהם מצות קבורה.

מאידך יש מקום לשאול שאלה גדולה: דלכאורה המבנים הללו מחוברים לקרקע וא"כ גם אם צריך דין קרקע, מ"מ הם מחוברים לקרקע. וביותר מזה יש לטעון שהרי לכא' אם ניקח עפר ונשפוך אותו על הקרקע ונגביה את הקרקע לכא' מועיל למרות שהעפר תלוש, וכן מפורש בב"ח (יו"ד סי' שסב סעי' ד) שמועיל שכתב שבשע"ד ח' כיסו את כל הבי"ק בעפר. וממילא לכא' ה"ה אם ניצור גבעת עפר מלאכותית, וכן כתב האג"מ (יו"ד ח"ג סי' קמב) מסברא בלי להכנס לסוגיא של דין תלוש. אמנם הוא מדגיש שרק באופן שאין בע"ח יכולים לחפור ולהסיט את העפר.

הקבורה ב'טרסות' ש"ל הר

וכך מצאנו שעושים למעשה טרסות בהר המנוחות מימים ימימה, גם אצל פרושים שלא קוברים בקומות. ע"י שבונים קיר בטון ואבנים ושופכים עפר תלוש במרווח שבין הקיר להר ושם קוברים עוד קברים. וכן עושים בח"ק 'פרושים' ועוד ח"ק, בהכנת חלקת קבורה, חופרים שטח גדול ומניחים את הבלוקים שבצדדי וע"ג המת, ומעל הכל

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע • שפג

שופכים עפר, ואח"כ כשבאים לקבור חופרים כל קבר וקבר. וכבתמונה הבאה:

וא"כ חזי' דעפר תלוש ולבסוף חברו מהני לדין קבורה. וא"כ יש מקום לטעון שגם מבנים אלו יוכשרו לקבורה, היות שהם עשויים מבטון, ובטון עשוי מאדמה ומים, וא"כ זה ממש אדמה.

לענות על שאלה זו יש לחשבן לפי כל אחד משלשת הטעמים הנ"ל.

לפי הר"ן דבעי' גניזה גדולה: איתא בשו"ת בית יצחק (יו"ד ח"ב סי' קסא) שזה לא מתקיים במבנה, וממילא גם אם דינו כעפר מ"מ למעשה לא מתקיים בו גניזה עולם. בגבעת עפר מלאכותית מסברא זה תלוי שאם זה באופן שהוא מוגן אטום והגשם לא ישטוף את הגבעה ובע"ח לא יחטטו שם, אולי יועיל. בטרסות אפשר להבין שזה אכן אטום וסגור כמו קרקע. בדעת הבית יצחק עצמו יתבאר להלן בעז"ה.

לפי הטעם שיש בזה חסרון שאין בזה את הכפרה שבגמ': היות שמהות הכפרה, "בהטמנה זו שמורידים אותו ומשפילים אותו בתחתיות" כלשון רש"י ושאר ראשונים. והבאנו שע"ז אמרו כל הגדולים שלא מתקיים בבנין. מ"מ כבר ביארנו שגם בהר טבעי זה מתקיים. לפי"ז י"ל שגם בגבעת עפר מלאכותית זה מתקיים כמו הר טבעי, כי כעת יצרתי הר. וממילא יש כאן תחתיות. מה גם שכעת אנשים ובע"ח הולכים על זה, ולא תחתיו או לידו אלא עליו.

אמנם זה רק בהר טבעי או שמגביה את כל פני הקרקע אבל אם רק מכסה איזה מת מסוים עם גבעת עפר לכאור' לא יועיל.

לפי הרמב"ן והמקור מוגמ' מכות: יש מקום לדון, ולכאור' זה תלוי בדין תלוש ולבסוף חברו אם הוי כמחובר לכל דיני התורה.

דין תלוש ולבסוף חברו בקבורה

דבגמ' חולין (טז). מבואר שיש הלכות שדינו כתלוש ויש הלכות שדינו כמחובר, לגבי ע"ז - דינו כתלוש, לגבי הכשר זרעים - מחלוקת תנאים, לגבי שחיטה - ספק בגמ', [ולהלכה בשחיטה, מחלוקת ראשונים, להרמב"ם לכתחילה לא ישחוט ואם שחט כשר וכן פסק השו"ע, ולפי הרא"ש והביאו הטור אף בדיעבד אסור, וכ"פ המהרש"ל]. "ומבואר שאין דין תלוש ולבסוף חברו דין אחד בכל" (לשון החזו"א מקואות תנינא סי' ב סק"ג ד"ה והא). ולגבי שאר דינים לא התפרש, ויש בזה אריכות גדולה בראשונים ואחרונים לגבי כמה דינים. היה מקום לומר דקבורה דינה כתלוש, כמו ע"ז, היות שעצם דין איסור הנאה בקבר למדים בגמ' סנהדרין (מז:): מע"ז, ובע"ז דינו כאמור, כתלוש. אמנם

עדיין אין ראייה ל'מצות קבורה'. ומצאנו בש"ך (חור"מ סי' צה סק"ח) שב'ממונא' - בית דינו כמחובר, וכותל לא, ולגבי 'איסורא' בכל מקרה לא מועיל. וכתב לפי"ז ב'נצני ניסן' (שם): "דילפי' קבורה בקרקע מ'תקברנו', והנה הך בנין הוי 'תלוש ולבסוף חברו', ולרוב הפוסקים אינו כקרקע, ועי' בחו"מ סי' צה ובש"ך שם, שביאר דבית לענין איסורא יש לו דין תלוש, והכ"נ קבורה היא כשאר איסורים דהוי כתלוש, ולהכי אין עושין קבורה בבנין". עכ"ל. ומצאנו בפרישה (י"ד סי' ה) [בביאור דעת הרא"ש הנ"ל, שמחמיר לענין שחיטה] שבכל מקום הולכים לחומרא, לפי"ז בקבורה לא יועיל, אא"כ נמצא מפורשות ראייה לקבורה. ואף שיש הסוברים שגם באיסורים דינו כמחובר, מ"מ אחר שהוא נידון גדול, א"א להקל, אא"כ נמצא ראייה מפורשת לגבי קבורה.

אמנם לעניננו כבר הבאתי בגוף המאמר, שבשו"ת בית יצחק (י"ד ח"ב סי' קס) ומביא ראייה שמהני, והוא מכל קבורה שמכסים את המת בעפר תלוש, רואים שהקבורה מתקיימת גם בעפר תלוש. והוא מוסיף ואומר שדוחק לומר שמכיון שהעפר תחתיו ובצדדיו הוא קרקע עולם סגי בזה ואי"צ שהעפר מעליו גם יהיה כן.

וכן הבאתי שהג"ר מרדכי ברנט דחה שהרי כל קבורה הוא כך וא"א לקבור בענין אחר שהרי צריך להכניס את המת ולסתום וע"כ שהעפר יהיה תלוש. וא"כ שפיר י"ל כפי ה'דוחק לומר' שהציע הבית יצחק. ועוד דחה עפ"י הרמב"ן המובא בטור (י"ד סי' שעה) שמועיל לכסות בנסרים. רואים של"צ עפר כלל ורק צריך לכסות בשביל גמר הקבורה, וכדי שיהיה שמור שחיה לא תגרוור את המת ח"ו. וא"כ גם לפי"ז שפיר י"ל כפי ה'דוחק לומר' שהציע הבית יצחק. עכ"ד. אמנם יש להעיר דבר זה אינו מוסכם שמספיק נסרים ואי"צ עפר, ולהלכה לא מספיק נסרים אלא גם צריך כסוי בעפר, וכדהבאתי והוכחתי בס"ד "המת בכוכי-קירות מנהרות הר-המנוחות לא מכוסה בעפר", הנדפס בעז"ה בקובץ עץ חיים (באבוב) ניסן תשפ"א.

אמנם באותה תשובה רצה הבית יצחק להוכיח שגם קבר בבנין מועיל, ואח"כ בתשובה אחריה הוא חזר בו מכח דברי הר"ן ודיוק מההג"א, אלא שכל דבריו שם מוסבים לגבי בנין אבל על עפר לא התייחס, והמנחת יצחק (ח"י סי' קכב) נקט שחזר בו, ולפי"ז לא מועיל עפר תלוש כלל. ולפי"ז הקשו עליו ממנהג הח"ק בטרסות ובהכנת חלקות הקבורה וכו"ל. וחכ"א טען שאולי הבי"צ חזר בו רק מבנין ולא מעפר תלוש, ונראים הדברים, ולפי"ז מסקנת הבית יצחק שבנין לא מועיל כיון שדינו כתלוש, אבל עפר תלוש המונח ע"ג עפר תלוש מהני, וצ"ב החילוק וגדר הדבר, דאם עפר תלוש מועיל, א"כ שיועיל גם מבנה מבטון, ואם לא, אז גם גבעת עפר לא.

ביאור החילוק בין גבעת עפר מלאכותית ל'קבורה בקומות'

ונראה לבאר שעפר שדינו כתלוש לא מועיל לענין קבורה וכמבואר עפ"י המקורות הנ"ל, ולכן מבנה מבטון - גם אם בטון דינו כעפר - לא מועיל, ומה שגבעת עפר

מלאכותית מועילה, מכיון שיש כאן עפר המונח ע"ג עפר - והכל אותו סוג עפר הן מצד החומר והן מצד הצורה, לכן הכל בטל ונהיה אחד, ולכן אין דינו כתלוש. ויסוד זה מפורש בראשונים ובאחרונים ונבאר הדברים ומקורם.

בספר דברי חיים (מצאנו, על מקואות אות לו) כשדן לענין טבילה בבנין ודן בענין תלוש ולבסוף חיברו דאמרינן שבמחובר בטל לגבי הקרקע, כתב [בד"ה והטעם] וז"ל: "ולכן י"ל דעד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אליעזר רק היכי שלא ביטלו לגבי הקרקע רק שמבטל האילן לגבי ארץ בשביל שיגדל או שמבטל כותל לגבי בית בשביל שיהיה בית בזה פליגי רבי אליעזר ורבנן אבל היכי שבלאו החיבור היה בטל לגבי הקרקע כמו עפר וצרורות או עץ שבארץ דבטל לגבי העפר שיהיה כעפרא דארעא ממילא אם הוא מחובר לקרקע גם לרבנן הוי כקרקע דהא בטל כעפר ארץ הוא מחובר ממש ודאי דינו כקרקע עולם דהא בטל מכבר לגבי קרקע העולם ושאינו בכותל דלא בטל לגבי הקרקע ולא בטל רק שיעמוד אבל לא שיהיה כקרקע". עכ"ל. וכן אח"כ שם בד"ה [וראיה ברורה] כתב וז"ל: "וראיה ברורה לדברי ממנהג כל העולם שחופרין מקואות למי גשמים ואין חוששין כלל אם הוא קרקע בתולה ובאמת רוב עפר הארץ במדינתנו הוא מה שנשפך מתלוש וחורבות ישנות וא"כ אם נימא דזה לא הוי חיבור הוי תלוש ולבסוף חברו דאסור לטבול בתוכה דהא עיקר הטעם דאין טובלין בכלים הוא משום שיש הפסק בין המים לארץ וא"כ עפר תחוץ אלא ודאי שבטל לגבי קרקע עולם כמו כן צינור בטל כנ"ל וזה ברור לפענ"ד". עכ"ל.

ויסוד זה כתב גם הנצי"ב בשו"ת משיב דבר (ח"ב סי' סז), ובקיצור במרומי שדה (סנהדרין מו:): [רק הוא מממשיך קצת בדרך אחרת, ולכן תלה זאת במחלוקת ראשונים. ואעתיק הנוגע לעניננו]: "והנה מתחילה יש לדעת דעפר תלוש שמתחבר עם האדמה אינו כשאר תלוש ולבסוף חיברו אלא כאילן שנשרש בארץ. ודבר זה מפורש בתוס' סנהדרין (מ"ו) בד"ה תלישה דעפר חשיב טפי מחובר מעץ הנעוץ בארץ. ואם שדברי רבותינו ז"ל א"צ חזוק. מכ"מ טוב לעינים לראות מקורו בתורה והוא דכתיב מזבח אדמה תעשה לי ודרשינן בזבחים (נ"ח א) שיהא מחובר באדמה. שלא יבנו לא ע"ג מחילות ולא ע"ג כיפין אף על גב שהכיפין מחוברין בארץ. מכ"מ אינו אלא כמו תלוש ולבסוף חיברו ואינו מחובר ממש. והרי במזבח הנחשת שעשה משה ה' ממלאין אותו באדמה תלושה ומניחין אותו על הארץ. ובה היה נקרא מזבח אדמה מחובר באדמה. הרי מבואר דעפר המונח על האדמה ה"ז כאילן הנטוע בארץ" וכו'. עכ"ל.

אלא שעל יסוד זה ישנה קושיא גדולה משיטת רבנו ישעיה בטור. ולזה צריך להקדים, דהדין שקבר המת נאסר בהנאה, והמקור בגמ' בסנהדרין (מז:): מהיקש לע"ז, כמו שע"ז נאסרת בהנאה גם קבר - וע"ז נאסרת רק בתלוש, והאופן ששייך קבר בתלוש מבואר בגמ' שזה אופן שנקרא "קבר בנין", ומבואר בגמ' דלענין ע"ז תלוש ולבסוף חברו, נחשב כתלוש. והטור ביו"ד (סי' שסד) מביא שלפי רבנו ישעיה עפר תלוש

שהניח על המת נאסר ג"כ כיון שנחשב לתלוש, והטור חולק. מבואר ברבנו ישעי' שגם עפר שהוא מבטלו לקבר עצמו נחשב כתלוש, ולא אומרים שהיות שמחובר לקרקע עולם דינו כקרקע עולם. כה"ק ה'שואל' בשו"ת פרי השדה (ח"ד, בסה"ס, בקונטרס נחלי מים, בחלק התשובות סי' קסג), על דברי הד"ח הנ"ל.

ויש ליישב, בהקדם חידושו של שו"ת תפא"צ (להג"מ צבי הירש אב"ד גלונא ואה"ו, סי' נט), שכל מחלוקת רבנו ישעיה והטור היא בעפר ע"ג מת ממש, אבל עפר שמניחים ע"ג קרשים או בלוקים, כנהוג היום לכו"ע אסור. ובשו"ת מהראי"ז עניזיל (סי' לו) הביאו, וכתב באופ"א שכל המחלוקת היא במניח עפר ע"ג קרשים, אבל ע"ג המת עצמו לכו"ע לא נאסר. והקשה בשו"ת תשורת שי (מהדו"ת סי' קטו) על שניהם, דגם בלי קרשים, המת מפסיק וחוצץ בין הקרקע לעפר, וכתב: "וע"כ משום דבצדדין ליכא הפסק בין עפר לעפר ונעשה גוש אחד כל העפר ע"י הגשמים חשוב קרקע עולם". עכ"ל. [והגר"מ ברנט רצה ליישב קושייתו דאחר שהמת נרקב הוי כעפר ואז נחשב עפר ע"ג עפר ולכן נאסר, אמנם מסתימת הדברים משמע דכבר מיד נאסר].

והיה מקום לומר, שרבנו ישעיה דיבר בין במניח ע"ג מת, ובין במניח ע"ג קרשים, ולא נחשב קרקע עולם כיון ששניהם מפסיקים בין העפר לעפר. אבל בנד"ד שהוא עפר ע"ג עפר כמו גבעת עפר מלאכותית שפיר נחשב עפר ממש.

שו"ר יסוד זה בחזו"א (אהלות סי' כב סק"ח ד"ה בטור) והוא מבאר היטב את המחלוקת, וז"ל: "בטור סי' שסד הביא מחלוקת הר"י והרא"ש בקרקע שנתלש והוחזר על הקבר, ובע"ז כתבנו דמודה ר"י שאם קבר בהר הנעשה בידי אדם אינו נאסר דחיבור עפר לעפר הוי כנטיעת אילן וכו', אבל הכא כיון שאיסורו וחיבורו באין כאחד ס"ל להר"י דנאסר, והחולקים ס"ל דבב"א הוי כחיבורו קדם". עכ"ל.

ובס"ד זכינו לראות שכל היסוד הנ"ל של האחרונים על עפר ע"ג עפר, וגם הבירור בדעת רבנו ישעיה - מפורש באו"ז (ח"ב הל' אבלות סי' תכג), שאחר שכתב כדעת רבנו ישעיה הנ"ל שעפר ע"ג המת נאסר, צידד שעפר ע"ג עפר לא נאסר, אלא שהקשה על זה מאבנים.

וז"ל: "וי"מ דהיינו דוקא שלא היתה בו תפיסת ידי אדם אלא שחפרו בכותלי המערה והכניסו שם את הקבר כי אז העפר שעל גבי הקבר היה מחובר ולא הוסר שם בידי אדם אבל קברות שלנו שחופרין בקרקע ומשליכין העפר לחוץ ומכניסין שם את הקבר ושוב משליכין את העפר ע"ג הקבר אותו היה אסור שהרי היתה בו תפיסת ידי אדם" וכו'. והוא ממשיך: "והא נמי דפרישית דבקבר שלנו אסור משום שיש בו תפיסת ידי אדם איני יודע שמא היינו דוקא באשירה ואילן בקרקע דלאו מחובר הוא אבל עפר ע"ג עפר דמחובר גמור הוא דילמא שרי אף על גב דהיתה בו תפיסת ידי אדם ונ"מ להתיר בצידי בית הקברות שלא כנגד הארון וצ"ע גבי אבני הר שנדלדלו

קבורת "מכפלה-זוגית" היא מעל הקרקע או בתוך הקרקע. • שפז

דפריך מה להר שכן מחובר משמע אבל אבן שנדלדל אסור ודווקא תלוש אבל אם היה מחובר מותר הואיל ולא הוה ביה תפיסת ידי אדם. משמע לכאורה אבל אם הוה בו תפיסת ידי אדם הוה אסור אף על גב שחזר וחברו ואף על גב דהוי אבן ע"ג אבן דומיא דעפר ע"ג עפר". עכ"ל. מפורש היסוד של עפר ע"ג עפר שנחשב קרקע עולם ולא כתלוש.

אמנם מבואר בדבריו הגבלה חשובה, דכתב כ"ז בעפר צדדי הבית קבורות ולא בעפר שכנגד - דהיינו מעל - ארון המת, שהוא כן נאסר, ולא נחשב כעפר ע"ג עפר. וביאר בשו"ת אפרסקא דעניא (ח"ג יו"ד סי' רכט) את האו"ז וז"ל: "משום דמה שכנגד הארון אינו מחובר מכל צד עם קרקע עולם, דהארון מפסיק בין העפר שלמעלה למה שתחתיו, וס"ל דלא די מה שמחובר בצדדין". עכ"ל. והיינו היפך סברת שו"ת תשורת שי הנ"ל. ועי' הערה יב).

עכ"פ לפי כל המתבאר, ברור החילוק בין קבורה במבנה מבטון שאינו בטל לקרקע וצריך לבוא להכשיר מצד תלוש ולבסוף חברו שלא מהני באיסורי תורה, לבין קבורה בגבעת עפר מלאכותית וכ"ש טרסות שמלאות עפר שבטלות לקרקע ונעשות כחלק מזהר הטבעי, וכמשנ"ת.

ולמעשה הדבר מפורש באג"מ הנ"ל, שאף דגבעת 'עפר' מלאכותית מועילה לקבורה, אבל גבעה משברי 'חרס' לא מועילה וז"ל: "אף שודאי כשיהיה על הקרקע גל גדול משברי חרסית לא יתחשב לקבורה כשיניחו מת בתוכו, דלא דמי לגל מעפר שנעשה ממש כהקרקע". עכ"ל. ולפי"ז ה"ה הר מבטון. [דאע"פ שמבואר בדבריו דבטון שלא נצרף בכבשן עדיף מחרסים, מ"מ היות שמבואר בדבריו שדין חרסים כעפר אפי' לקולא, לענין הדין 'כי עפר אתה' שיש דין להניח את המת בעפר ולא בארון, אפ"ה כתב שאסור לקבור בהר של חרסים, כיון שדין קבורה בקרקע שאני, ולפי"ז כשם שלא שייך לקבור בתל של חרסים דאינו כקרקע, כך לא שייך לקבור בתל של בטון דאינו כקרקע]. אבל כ"ז באופן שאפשר לראות את הכל בטל וכחלק מהקרקע, ואינו מדין 'מחובר'.

יב) אמנם לפי"ז צ"ב מה בא האו"ז לחלוק על הי"מ שהוא לכאור' רבנו ישעיה, דהרי הביא בשמם שעפר ע"ג "הקבר" נאסר, ולכאור' כוונתו לארון שבתוכו המת. ואכן באפרסקא דעניא שם גרס 'המת', אמנם מה נעשה שגם ההג"א (מו"ק פ"ג סי' עט אות א) העתיק כן - ובשו"ת מהרי"א עניזל (שם סי' לו) הביא את ההג"א ופי' שהכוונה לארון, ומוזה הוכיח בדבריו הנ"ל דרבנו ישעיה מיירי על עפר שע"ג ארון, ושם (סי' לו ד"ה עוד כתב) דחה את הגירסה בדפוס אחד של ההג"א ע"ג 'המת', והביא כמה דפוסים שכתוב הקבר. וכאמור דכ"ה באו"ז עצמו, אלא שאיהו לא ראה את האו"ז בפנים, ולא את סיום דבריו הנ"ל. וקצת צ"ב על התשורת שי שראה לאו"ז בפנים כפי שמציין, ולא עמד עכ"ז. וא"כ צ"ב ממנ"פ, אם גם הי"מ שהביא האו"ז וגם האו"ז עצמו איירי בעפר על הארון, במה נחלקו, וצ"ע.

לפי"ז פשוט שלא יועיל לקבור במרפסות בטון מלאות עפר, גם אלו שיוצאות מההר, למרות שיש לעפר שבהם חיבור לעפר של ההר טבעי שלידם. כי זה לא נחשב כבטל לעפר ההוא, אלא שהאדם יצר כאן מבנה, ומעונין שהמבנה יהיה מחובר לקרקע, ובדיוק כמו בית.

ולפי"ז גם מה ששמים עפר בתוך העמודים המחזיקים את הקומות לא מועיל כלל, וכן מה שמניחים עפר בארובות שבין הכוכים מבטון אינו מועיל כלל.

הראיות שא"א לקבור בגבעת עפר מלאכותית ודחייתן

לכא' ישנם כמה ראיות שגבעת עפר מלאכותית לא מועילה וצריך לקבור בעומק האדמה נביא את הראיות, ונדון אם אפשר לדחות אותם.

בקונטרס 'קבורה על הקרקע' (תשע"ו, להגר"א פורת שליט"א) רצה להוכיח מדברי תשו' רב האי גאון שהובאה ברמב"ן בתוה"א וציינה הב"י ביו"ד סי' שסב, בנדון ביה"ק שהתמלא ולא היה מקום אחר לקבור גם בלא בריחוק מקום, ופסק לקבור מעליהם עם הפסק של ו' טפחים של עפר, אלא שהוא לא כתב למלאות את כל הביה"ק בעפק [כמש"כ הב"ח יו"ד סי' שסב, ד], אלא באופן אחר ונקרא את לשונו: 'אבל ודאי אם יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק, ובין מת למת ו"ט שפיר דמי אע"פ שזה למעלה מזה'. עכ"ל. ויל"ע במש"כ 'להעמיק', דבשלמא הגמ' ב"ב ק: מדברת שמראש הכינו את מערת הכוכין שתחת האדמה, באופן שיהיה הפרש בין כוך לכוך של ו"ט, אבל רב האי גאון דמיירי בביה"ק רגיל שהתמלא, מה שייך להעמיק הרי יפגע בעצמות. ומצינו בשו"ת תשב"ץ (ח"ג סי' קיט) שפירשת את הדברים כך: 'ולענין ביה"ק שאין שם מקום פנוי וכשחופרין קבר מוצאין עצמות אדם מה תקנה יש בדבר. ראוי לציבור לדחוק עצמם ולקנות קרקע לבית הקברות ואל ינוולו המתים וכ"כ הגאון ר' האי בתשובה ואם א"א בשום צד לא ידעתי תקנה אחרת אלא שיוציאו העצמות ויעמיקו הרבה לחפור הקבר כדי שיישאר אחר שנקבר המת ג"ט למעלה מהקבר התחתון ושלשה טפחים אלו הם תפיסת הקבר להפסיק בין קבר לקבר' עכ"ל. וודאי שכן פי' את כוונת רה"ג.

[וצ"ל דד"ז להוציא העצמות ולהחזירן למקומן רק יותר בעומק, אינו בכלל האיסור של 'פינוי מתים', ועי' מש"כ על דבריו בזה בשו"ת פרשת מרדכי (למהר"ם בנעט), והובא דיון זה עם ביאור נאה ביישוב הדברים בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' קפא)].

אלא שצ"ב למה כתב שזה האופן היחיד, שבאופן זה יש לכא' בזיון למתים, ולא הציע לכסות את הביה"ק עם שכבת עפר ולקבור בתוכה עם הפרש ו"ט, כהב"ח הנ"ל, והיה מקום לומר שאופן זה באופן מעשי בזמנו או במקומו היה קשה לביצוע, אבל מ"מ למה לא הציע כל פעם שמת מת לכסות קבר אחד עם עפר ולקבור בתוכו וכן הלאה, דבזמנם לא גרו הרבה יהודים במקום אחד וממילא לא מתו אנשים כל יום.

והוכיח מזה בקונ' הנ"ל דס"ל לרב האי גאון דבאופן זה ל"מ כיון שאינו קבור בתוך עומק האדמה. עכ"ד.

ויש לדחות [א]: שהטעם שכתבו להעמיק הוא כדי שלא תהיה בעיה של איסור מעפר הקברים התחתונים, כן יש להבין ממש"כ בשו"ת לבושי מרדכי (מהדו"ק יו"ד סי' רטז) שדן לענין אסור בקבורת מת ע"ג מת, ובתו"ד כתב: "וכן מתשו' רב האי גאון ג"כ אין ראיה, דהוא איירי להעמיק בתחתית קבר ראשון, וכמ"ש בגמ' מס' בב"ב דף ק"א הנ"ל, דזה ליכא שום הנאה לנדון". עכ"ל. [ב] לפמש"כ האג"מ יו"ד ח"ג סי' קמב שיש לעשות באופן שאין בע"ח יכולים לחפור ולהסיט, ובאופן רגיל אין זה שייך אא"כ מעמיקים בקרקע, ואפשר שזה כוונת רב האי גאון. [הערת הרה"ג רבי משה יהודה הלפרין].

שו"ר מכתב מהג"ר גדליה רבינוביץ ממנצ'סטר [שנדפס לאחרונה בתוך קובץ תורני משפחת] שדן בזה, והעלה כמה סברות וראיות מעניינות.

[א] הביא כדמות ראיה מכה"ג ונזיר שנטמאים למת מצוה, ולכא' למה צריכים לטמאות לו, הרי מת מצוה קונה את מקומו וא"כ אינו צריך להרימו ולטמנו בקרקע, אלא יכול לא להזיזו כלל, אלא לכסותו בעפר, ותו לא. ובני הבה"ח זאב קוטקס נ"י רצה לדחות, דמי שלא משכ"ל שמצאו באהל המת, וכל רגע שנמצא שם, גם בשביל לכסותו בעפר, הוא טמא באהל. עוד יתכן שאם רק יכסה בעפר זה לא יהיה באופן שחיה לא תוכל לחפור שם וכנ"ל.

[ב] עוד ראיה רצה להביא מהגמ' סנהדרין (מ:), דאיתא במשנה (שם) שהמתחייב תליה ביד ב"ד נחלקו רבנן ורבי יוסי בצורת עץ התליה, לרבנן משקעין את הקורה בארץ והעץ יוצא ממנה, ולרבי יוסי הקורה מוטה על הכותל. ומביאה הגמ' (שם:) ברייתא המבארת את המחלוקת: ת"ר עץ שומע אני בין בתלוש בין במחובר, ת"ל כי קבר מי שאינו מחוסר אלא קבורה, יצא זה שמחוסר קציצה וקבורה, ר' יוסי אומר מי שאינו מחוסר אלא קבורה יצא זה שמחוסר תלישה וקבורה, ורבנן תלישה לאו כלום היא. ע"כ. והקשה הגר"ג רבינוביץ שם, בין לרבנן בין לרבי יוסי למה בשביל לקבורו, צריך לקצוץ או לתלוש את העץ מהקרקע, שישאירו את העץ מחובר עם המת, ויכסו את העץ עם המת בעפר. ורצה להוכיח מזה דא"ז קבורה כיון שצריך לקבור בתוך הארץ ולא לכסותו בעפר כשהוא על פני הארץ, והוסיף דאין לתרץ דיש לחשוש שמא יצמח העץ ויגדל ויצא מהגבעת עפר, דמ"מ תקשי לרבי יוסי דלדידיה העץ תלוש. [אמנם בני הבה"ח זאב קוטקס נ"י העיר דבלא"ה תקשי האי קושיא, דאכתי משכחת לה באופן שיחפרו בור עמוק, ויהיה שם עץ מחובר, שעליו יתלו את האדם באופן שהוא יהיה תחת פני הקרקע, ואחר מיתתו יכסוהו בעפר באופן שהוא יהיה תחת פני הקרקע]. ועל עצם ההוכחה ראיתי בשם הגאון רבי דוב לנדו ר"י סלבודקה ליישב דעצם כיסוי העפר חשיב מעשה, ולכך במחובר חשיב מחוסר מעשה (קציצה או כיסוי), והטעם דבתלוש

לא הוי מחוסר מעשה הוא משום דשפיר יכול לקוברו ע"י הכנסתו לכוך שבמערות הקבורה ולסגור הפתח, ובזה לא עשה שום מעשה, משא"כ במחובר דאין שייך לקוברו בלא מעשה קציצה או כיסוי בעפר, ודפח"ח. עכ"ד. ולכאו' כוונתו למבואר בתוס' שם, שעפר נחשב מחובר טפי מעץ הנעוץ בארץ. ולפי"ז ה'מעשה' כאן הוא לא עצם הכיסוי, אלא עקירת העפר מהארץ. וע"ש בדברי הגר"ג רבינוביץ שניסה לדחות זאת בכמה אנפי, ופלפל הרבה על אחד הדחיות.

סיכום הנספח

[סיכום המאמר נדפס לעיל בסוף המאמר עצמו]

נראה לכאו' שבגבעת עפר מלאכותית שנראית כגבעת עפר מתקיימת מצות קבורה כמו באדמה עצמה, ולכן ב"טרסות" מלאות עפר תלוש מתקיימת מצות קבורה, וכן בכל הכנת החלקות שדה החדשות שהם ע"י חפירת והוצאת העפר, הכנת הבלוקים והבלטות, ואח"כ כיסוי החלקה בעפר. אבל מבנים מעל הקרקע העשויים מאבנים ואפי' מבטון לא מתקיימת בהם מצות קבורה. וביאור החילוק שעפר שדינו כתלוש לא מועיל לענין קבורה וכמבואר עפ"י המקורות הנ"ל, ולכן מבנה מבטון - גם אם בטון דינו כעפר - לא מועיל, ומה שגבעת עפר מלאכותית מועילה, לא מדין תלוש ולבסוף חברו אלא מכיון שיש כאן עפר המונח ע"ג עפר - והכל אותו סוג עפר הן מצד החומר והן מצד הצורה, לכן הכל בטל ונחיה אחד, ולכן אין דינו כתלוש, והובא יסוד זה מהראשונים ומהאחרונים.

